Scholars World
INTERNATIONAL PEER REVIEWED REFEREED MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF CONTEMPORARY REASERCH
Impact Factor: 4.433
Online ISSN: 2320-3145, Print ISSN: 2319-5789

भारतामधील शाश्वत ग्रामीण विकास : एक अभ्यास

किशोर पी. पवार

भूगोल विभाग, डॉ. विजय बिडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अभोणे, ता. कळवण, जि. नाशिक

सारांश (Abstract):

भारत हा प्रामुख्याने ग्रामीण देश आहे. देशातील सुमारे दोन तृतीयांश लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. ग्रामीण भागाचा विकास हा देशाच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे. शाश्वत ग्रामीण विकास म्हणजे ग्रामीण भागातील आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय विकास यामध्ये संतुलन राखून दीर्घकालीन विकास साधणे होय.

या संशोधन निबंधामध्ये भारतातील ग्रामीण विकासाची सद्यस्थिती, सरकारी योजना, सांख्यिकीय माहिती, ग्रामीण भागातील आव्हाने आणि त्यावरील उपाय यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की विविध सरकारी योजनांमुळे ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधा, रोजगार आणि जीवनमान सुधारले आहे. तथापि बेरोजगारी, गरीबी आणि पर्यावरणीय समस्या अजूनही मोठी आव्हाने आहेत.

प्रस्तावना (Introduction):

भारत हा कृषिप्रधान देश असून ग्रामीण भाग देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा पाया आहे. ग्रामीण भागात शेती, पशुपालन, लघुउद्योग आणि कुटीर उद्योग हे प्रमुख उत्पन्नाचे स्रोत आहेत. ग्रामीण भागातील विकासाशिवाय देशाचा सर्वांगीण विकास शक्य नाही.

शाश्वत ग्रामीण विकास ही संकल्पना आर्थिक विकासासोबत सामाजिक समता आणि पर्यावरणीय संरक्षण यावर भर देते. ग्रामीण भागातील संसाधनांचा योग्य वापर करून जीवनमान सुधारण्याचा प्रयत्न या संकल्पनेत केला जातो.

आजच्या काळात ग्रामीण भागामध्ये शिक्षण, आरोग्य, पायाभूत सुविधा आणि डिजिटल सेवा वाढत आहेत. त्यामुळे ग्रामीण विकासाला नवीन दिशा मिळत आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives):

या संशोधनाचे प्रमुख उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत:

1. भारतातील ग्रामीण विकासाची सद्यस्थिती अभ्यासणे
2. ग्रामीण विकासासाठी राबविण्यात येणाऱ्या सरकारी योजनांचा अभ्यास करणे
3. ग्रामीण विकासातील प्रमुख आव्हाने ओळखणे
4. शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी उपाय सुचविणे

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

या संशोधनासाठी दुय्यम माहिती (Secondary Data) वापरण्यात आली आहे.

माहितीचे स्रोत- सरकारी अहवाल, जनगणना माहिती, संशोधन लेख, जर्नल्स आणि पुस्तके, इंटरनेट स्रोत या माहितीचे विश्लेषण करून निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

शाश्वत ग्रामीण विकासाची संकल्पना:

1. शाश्वत ग्रामीण विकास म्हणजे ग्रामीण भागातील आर्थिक प्रगती साधताना पर्यावरणाचे संरक्षण आणि सामाजिक समता राखणे होय.

2. शाश्वत ग्रामीण विकास म्हणजे ग्रामीण भागातील आर्थिक प्रगती, सामाजिक समता आणि पर्यावरणीय संरक्षण यांचा समतोल राखून दीर्घकालीन विकास घडवून आणणे. या प्रक्रियेत स्थानिक संसाधनांचा योग्य वापर, ग्रामीण लोकांचा सहभाग आणि पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञानाचा वापर महत्त्वाचा ठरतो.

शाश्वत विकासाचे तीन स्तंभ:

1) आर्थिक विकास (Economic Development)

आर्थिक विकास म्हणजे देशातील उत्पादन, उत्पन्न, रोजगार आणि औद्योगिक प्रगती यामध्ये होणारी वाढ. शाश्वत आर्थिक विकासात संसाधनांचा योग्य वापर करून दीर्घकालीन आर्थिक प्रगती साधण्यावर भर दिला जातो.

मुख्य वैशिष्ट्ये :

- रोजगाराच्या संधी वाढवणे
- उद्योग आणि व्यापाराचा विकास

- कृषी उत्पादन वाढवणे
- गरिबी कमी करणे
- आर्थिक स्थैर्य निर्माण करणे
- **उदाहरण :**

सौरऊर्जा, पवनऊर्जा यांसारख्या नूतनीकरणीय उर्जेचा वापर करून उद्योग उभारणे.

2) सामाजिक विकास (Social Development)

सामाजिक विकास म्हणजे समाजातील सर्व लोकांच्या जीवनमानात सुधारणा करणे. शिक्षण, आरोग्य, समानता आणि सामाजिक न्याय यांना या स्तंभात महत्त्व दिले जाते.

मुख्य वैशिष्ट्ये :

- सर्वांसाठी शिक्षणाची उपलब्धता
- आरोग्य सेवांमध्ये सुधारणा
- स्त्री-पुरुष समानता
- सामाजिक न्याय आणि समान संधी
- दारिद्र्य व असमानता कमी करणे

उदाहरण :

ग्रामीण भागात शिक्षण, आरोग्य आणि स्वच्छतेच्या सुविधा उपलब्ध करून देणे.

3) पर्यावरणीय संरक्षण (Environmental Protection)

पर्यावरणीय संरक्षण म्हणजे नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन आणि पर्यावरणाचे रक्षण करणे. विकास करताना निसर्गाला हानी पोहोचू नये याची काळजी घेणे आवश्यक असते.

मुख्य वैशिष्ट्ये :

- वनसंवर्धन आणि जैवविविधतेचे संरक्षण
- पाणी, हवा आणि माती प्रदूषण कमी करणे
- नूतनीकरणीय उर्जेचा वापर
- कचरा व्यवस्थापन
- हवामान बदलावर नियंत्रण

उदाहरण :

वृक्षारोपण, प्लास्टिकचा कमी वापर, जलसंवर्धन.

शाश्वत ग्रामीण विकासाचे घटक:

शेती विकास, रोजगार निर्मिती, शिक्षण आणि आरोग्य पायाभूत सुविधा, पर्यावरण संरक्षण, भारतातील ग्रामीण विकासाची सद्यस्थिती हे शाश्वत ग्रामीण विकासाचे घटक आहेत.

भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी सुमारे 65–68% लोक ग्रामीण भागात राहतात. ग्रामीण अर्थव्यवस्था मुख्यतः शेतीवर आधारित आहे. देशातील सुमारे 45% लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे.

मागील काही दशकांमध्ये ग्रामीण विकासात महत्त्वपूर्ण प्रगती झाली आहे.

ग्रामीण विकासातील सुधारणा:

1. ग्रामीण रस्ते वाढ 2. वीज उपलब्धता 3. डिजिटल सेवा 4. आरोग्य सुविधा

ग्रामीण गरीबी

ग्रामीण गरीबी कमी करण्यासाठी सरकारने विविध योजना सुरू केल्या आहेत. यामुळे गरीबीचे प्रमाण हळूहळू कमी होत आहे.

ग्रामीण विकासासाठी प्रमुख सरकारी योजना:

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA):

ही योजना २००५ मध्ये सुरू करण्यात आली. या योजनेद्वारे ग्रामीण कुटुंबांना वर्षाला १०० दिवसांचा रोजगार दिला जातो. डिसेंबर २०२५ च्या अहवालानुसार केंद्र सरकारने महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचे (MGNREGA) नाव बदलून **'पूज्य बापू ग्रामीण रोजगार योजना'** किंवा **'विकसित भारत रोजगार आणि उपजीविका हमी अभियान (ग्रामीण)'** (VB-G RAM G) करण्याचा निर्णय घेतला आहे

फायदे: १.ग्रामीण रोजगार वाढ, २.ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास, ३. गरीब कुटुंबांचे उत्पन्न वाढ

प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना:

ही योजना ग्रामीण भागातील गावांना सर्व हवामानात चालणाऱ्या रस्त्यांनी जोडण्यासाठी सुरू करण्यात आली.
फायदे: १. वाहतूक सुधारणा, २. बाजारपेठेपर्यंत सहज पोहोच, ३. शिक्षण आणि आरोग्य सुविधा उपलब्धता

प्रधानमंत्री आवास योजना – ग्रामीण:

या योजनेचा उद्देश ग्रामीण गरीबांना पक्की घरे उपलब्ध करून देणे हा आहे.
फायदे:१.सुरक्षित निवास, २.जीवनमान सुधारणा

दीनदयाल उपाध्याय ग्रामीण कौशल्य योजना:

ही योजना ग्रामीण युवकांना कौशल्य प्रशिक्षण देण्यासाठी सुरू करण्यात आली आहे.
उद्दिष्टे: १. रोजगार वाढवणे, २. कौशल्य विकास

सांख्यिकीय तक्ते व विश्लेषण:

तक्ता १ : ग्रामीण व शहरी लोकसंख्या व ग्रामीण गरीबी

ग्रामीण व शहरी लोकसंख्या			ग्रामीण गरीबी	
वर्ष	ग्रामीण (%)	शहरी (%)	वर्ष	गरीबी (%)
२००१	७२.२	२७.८	२००१	४१.८
२०११	६८.८	३१.२	२०११	२५.७
२०२१	६५	३५	२०२१	१४.९

भारत सरकार – ग्रामीण विकास मंत्रालय

तक्ता २ : ग्रामीण रोजगार (MGNREGA) व ग्रामीण आरोग्य सुविधा

ग्रामीण रोजगार (MGNREGA)		ग्रामीण आरोग्य सुविधा	
वर्ष	रोजगार मिळालेली कुटुंबे (कोटी)	संस्था	संख्या
२०१८	५.४८	उपकेंद्रे	१,६५,०००
२०१९	५.८०	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे	२५,०००
२०२०	७.५५	समुदाय आरोग्य केंद्रे	५०००
२०२१	७.२५		
२०२२	६.९०		

भारत सरकार – ग्रामीण विकास मंत्रालय

शाश्वत ग्रामीण विकासातील आव्हाने:

1. बेरोजगारी- ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी कमी आहेत.
2. शेतीवरील अवलंबित्व- बहुतेक लोक शेतीवर अवलंबून असल्यामुळे उत्पन्न मर्यादित असते.
3. शिक्षणाची कमतरता- उच्च शिक्षणाच्या सुविधा ग्रामीण भागात कमी आहेत.
4. आरोग्य सुविधा- अनेक गावांमध्ये आधुनिक आरोग्य सेवा उपलब्ध नाहीत.
5. पर्यावरणीय समस्या- पाणीटंचाई, मृदा धूप, जंगलतोड, हवामान बदल

शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी उपाय:

१. स्मार्ट व्हिलेज संकल्पना:- गावांमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञान आणि डिजिटल सुविधा उपलब्ध करणे.
२. शाश्वत शेती- सेंद्रिय शेती, ड्रिप सिंचन, जलसंवर्धन.
३. ग्रामीण उद्योग विकास- हस्तकला उद्योग, दुग्ध व्यवसाय, अन्न प्रक्रिया उद्योग
४. कौशल्य विकास- ग्रामीण युवकांना आधुनिक कौशल्य प्रशिक्षण देणे.
५. नवीकरणीय ऊर्जा- सौर ऊर्जा आणि बायोगॅस वापर वाढवणे.

प्रकरण किंवा दाखला अभ्यास (Case Study):

महाराष्ट्र – जलयुक्त शिवार योजना

या योजनेद्वारे जलसंधारण प्रकल्प राबवून पाण्याची उपलब्धता वाढविण्यात आली. यामुळे शेती उत्पादन वाढले आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत झाली.

गुजरात – सौर ऊर्जा प्रकल्प:

ग्रामीण भागामध्ये सौर ऊर्जा वापर वाढवून पर्यावरणपूरक ऊर्जा उपलब्ध करण्यात आली.

शाश्वत ग्रामीण विकासामध्ये भूगोलाचे महत्त्व:

ग्रामीण विकासामध्ये भौगोलिक घटकांचा मोठा प्रभाव असतो. हवामान, माती, जलस्रोत आणि भूआकार या घटकांवर शेती व ग्रामीण अर्थव्यवस्था अवलंबून असते. योग्य भूवापर नियोजन, जलसंधारण, मृदसंवर्धन आणि जैवविविधतेचे संरक्षण यामुळे शाश्वत विकास साध्य होऊ शकतो.

निष्कर्ष (Conclusion):

1. ग्रामीण विकास देशाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

भारतातील मोठा लोकसंख्येचा भाग ग्रामीण भागात राहतो आणि शेती, पशुपालन व लघुउद्योगांवर अवलंबून आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागाचा विकास झाल्यास देशाची आर्थिक प्रगती वेगाने होऊ शकते.

2. सरकारी योजनांमुळे ग्रामीण भागात सकारात्मक बदल झाले आहेत.

रोजगार हमी योजना, ग्रामीण रस्ते योजना, ग्रामीण गृहनिर्माण योजना आणि कौशल्य विकास कार्यक्रमांमुळे रोजगाराच्या संधी वाढल्या, पायाभूत सुविधा सुधारल्या आणि ग्रामीण लोकांचे जीवनमान उंचावले आहे.

3. शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी दीर्घकालीन नियोजन आवश्यक आहे.

पर्यावरण संरक्षण, शाश्वत शेती पद्धती, डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर आणि ग्रामीण उद्योगांना प्रोत्साहन दिल्यास ग्रामीण भागाचा विकास अधिक टिकाऊ आणि प्रभावी होऊ शकतो.

भारताच्या सर्वांगीण विकासासाठी ग्रामीण विकास अत्यंत महत्त्वाचा आहे. विविध सरकारी योजनांमुळे ग्रामीण भागामध्ये पायाभूत सुविधा, रोजगार आणि जीवनमान सुधारले आहे.

तथापि बेरोजगारी, गरीबी आणि पर्यावरणीय समस्या अजूनही मोठी आव्हाने आहेत. त्यामुळे शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी दीर्घकालीन नियोजन, आधुनिक तंत्रज्ञान आणि स्थानिक लोकांचा सहभाग आवश्यक आहे.

संदर्भ (References):

1. देसाई, वि. म. (2012). ग्रामीण विकास. पुणे: निराली प्रकाशन.
2. भोसले, बी. के. (2015). ग्रामीण विकासाचे सिद्धांत व व्यवहार. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.
3. पाटील, बी. आर. (2010). भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्था. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
4. शिंदे, एस. बी. (2014). भारताचा ग्रामीण विकास. पुणे: विद्या प्रकाशन.
5. जाधव, ए. टी. (2016). ग्रामीण समाजशास्त्र. पुणे: साईनाथ प्रकाशन.
6. भारत सरकार – ग्रामीण विकास मंत्रालय
7. भारत जनगणना अहवाल
8. आर्थिक सर्वेक्षण अहवाल